

Rahuldava kultuuri loomine

Arheoastronoomia arengujooned nõukogude ajal¹

Mare Kõiva

Teesid

Arheoastronoomiaalased välitööd ja uurimused langesid 1960.–1990. aastatel kokku rahvusliku liikumisega, aitasid luua sotsialismi ajal rahuldavat ajalugu ja rahvuslikku identiteeti. Müüdid, rahvaluule ja mütoloogilised motiivid seostati muistse taevapildi ja ajaarvamisega, uuriti kalendrit, ajaarvamist, pühapaiku, kaljujooniseid, dekodeeriti sümboleid ja märke. Suure väljendusjõu saavutas vastavateemaline kunstilooming ja dokumentalistika, mis mõjutas mentaalsust ja kultuuri ka väljaspool Eestit. Liikumises olid keskne osa karismaatilistel isiksustel, olemuselt interdistsiplinaarne uurimine toimus väljaspool institutsioone, mistõttu oldi vabamad teemade valikus, tõlgendustes ja meetodilises lähenemises.

Märksõnad: arheoastronoomia, Heino Eelsalu, kaljujoonised, Lenart Meri, müüdid, rahvaluule, rahvuslik identiteet, sotsialism

Pärimus ei ole katseliselt tõestatav ega isegi mitte usutav versioon meie minevikust – see on sellise mineviku *usutunnistus* (Lowenthal 1996: 121, 1998), nagu on seda oma provokatiivsetes kirjutistes kinnitanud David Lowenthal. Sarnasusi usutunnistusega võime leida ka teadusest ja seda ümbritsevast esseistikast. Usutunnistusega ei saa korraldada eksperimente, korduvaid katseid, tõestada ja nõuda sellelt loogilist ülesehitust, kuid ta pakub kindlust. Kui teadus kannab sellist funktsiooni, on tema sõnum meile olulisem kui tõsi-kindel teadmine. Sarnast rolli kandsid nõukogude ajal minevikupärimust tõlgendavad kirjutised, näiteks arheo(paleo)astronoomia ja muistse ajaloo käsitlused, samuti ehedast maailmatunnetusest ja omakultuuri juurte otsingutest ajendatud kunstiteosed.

Juri Lotmani (1991) sõnutsi on fenomeni mõju kultuuris pärast tema realiseerumist seda tugevam, mida ootamatum see on. Iga uus tekst siseneb juba olemasolevasse ruumi, seda paratamatult muu-

<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr30/marekoiva.pdf>

tes. Totalitaarse nõukogude korra eripärasus jättis inimesed ja rahvad ilma väarikast ajaloost. Koduse suulise ajaloo erinevus ametlikust õpetatud kirjalikust ajaloost on üks sotsialismi tunnusjooni. Eesti ajaloo pisendamine, marginaliseerimine ja valikuline esitamine tekitab puudujäägi nagu teistestki hüvedest ja teadmisest ilmajätmine. Rahvuslikust ajaloost kirjutamine taastas oma vahenditega tervikut fragmenteeritud ja väljajättelisest ajalooteadmusest, kompenseeris nihestatud ajalookäsitlust ja tsenseeritud versiooni minevikust.

Artiklis vaatlusalust arheoastronoomiat on defineeritud kui interdistsiplinaarset teadusharu, mis otsib ja tõlgendab seoseid inimloodud monumentide, sümbolite, mustrite, rituaalide ja astronoomia vahel, samuti kirjeldab muistseid observatooriume, ajaarvamis- või kalendrisüsteeme ning astronoomiliste nähtuste reflektsooni kultuuris (vt Iwaniszevski 1994). Heino Eelsalu algatusel nimetati distsipliini Eestis paleoastronoomiaks, käesolevas uurimuses on eelistatud Euroopas ja Ameerikas kasutatud terminid. Märkigem, et enamik uuritavatest nähtustest on avaliku ruumi objektid, mille üldistusaste ja väärtus on kõrgem kui isikliku ruumi objektidel, seetõttu on ka nende sümboolne väärtus ühiskonnas kõrgem.

Distsipliinile tunnuslikult otsitakse sarnaseid kultuurilisi univertsaale maailma eri paikades, rekonstrueeritakse materiaalsele objektidele sotsiaalne tähendus ja mentaalsus. Arheoastronoomia tõlgendab eelistatavalt kaugemat minevikku, eeldades oma uurimisobjektide tähendusrikkust kaasaegsele kultuurile. Katustermi- nina hõlmab see alldistsipliine, millest etnoastronoomia – meil rahvaluule haru – tegeleb ennekõike rahvapärase täheteadusega: tähenimede, vastavate uskumuste ja juttudega.

Eestlaste arheoastronoomiaalast uurimistööd Eestis ja soomeugri keelkonna rahvaste juures 20. sajandi algusest 21. sajandi alguseni on kajastatud distsipliinide kaupa Euroopa Arheoastronoomia Seltsi (*European Society for Astronomy in Culture = SEAC*) 10. aastakonverentsi kogumiku artiklis (Kõiva & Vesik 2005). Seal on osutatud ka uurimise perspektiividele, arvestades, missugused ressursid on tänaseks digiteeritult uurijate kasutuses ja võimaldavad hüp- peliselt tõhustada üldistusi. Paljudes valdkondades ja teemadel on esmased tulemused olemas, puuduvad üksnes allikaid kriitiliselt hindavad kokkuvõtted või süvaanalüüsid. Käesolev artikkel tugineb eespool nimetatule ja vaatleb lähemalt, kuidas rangelt piiratud võimaluste juures toimis interdistsiplinaarne koostöö, mille väl-

jundeiks olid välitööd, konverentsid, kultuuriruumi oluliselt mõjutanud kirjutised ja taiesed. Kirjeldatakse, missuguseid valdkondi puudutasid arheoastronomiaalased käsitlused ja millise tühiku täitsid need senises uurimistöös. Otsitakse vastust küsimustele, miks ei tekkinud suure lugejahuviga distsipliinil, mida kujundasid andekad loovteadlased ja kujutavkunstnikud, dialoogi ametlikult rahastatud teadusega. Arheoastronomial oli ju 20. sajandi hilisviiekümnendatest aastatest viimase kümnendini Eesti ühiskonnas märkimisväärne roll – see ühendas laialdaste huvidega professionaale mitmelt erialalt ja arvukalt harrastajaid, kelle panusena edendati müüdiuuringuid ja klassikalisi arheoastronomiat valdkondi. Kogu uurimissuunal oli ühisjooni etniliselt määratletud liikumisega, mistõttu vaadeldakse, missugune oli selle suuna mõju eestluse arendamisele. Arvan, et konkreetse panuse kõrval rahvaluule, arheoloogia, ajaloo, arheoastronomiat tõlgendamisse – nende kirjutised ei ole kahjuks saanud erialateadlastelt hinnangut – on olulisem nende sõnum omaaegsesse kultuuripilti, vaimsusse ja mitteametlikku ideoloogiasse. Anthony Wallace kirjutab, et kui võõrvõim on surunud põliselanikud poliitilistest otsustest eemale, püüavad mõned ühiskonnaliikmed teadlikult ja kaalutletult luua rahuldavat kultuuri (Wallace 1968). Müüte ja loodusobjekte mõtestades lõi see mitteformaalne rühmitus sotsialismi ajal oma rahvuse sümbolset strateegiat ehk *narratiivi ajaloolisest päritolust, rühma tulekutest ja minekutest* (Cohen 1974: 98).

20. sajandi esimese poole uurimissuundadest

Millegi arendamiseks on tarvilik süsteemi esmane korraldatus ja selle funktsioneerimispõhimõtete tundmine. Viimase saja aasta jooksul on põnevad astraalmütoloogilised kirjutised ja teooriad korduvalt kõnetanud lugejaid, tutvustades eesti rahvausundit kui vaadete, ettekujutuste ja reeglite kogumit, esitades aga ka uusi vaatenurki müütidele, folkloorile ja varasele ajaloole. Ametliku teaduse huvialuseks on viimase sajandi jooksul olnud nii rahvaastronomiat ja rahvakalender, ajaarvamine, kultusepaigad kui ka mütoloogia ja folkloor (vt lähemalt Kõiva & Vesik 2005).

Varasemaid etnoastronoomilisi teadmisi on pikemalt käsitletud Jakob Hurda (1898), Paul-Egon Prülleri (1968) ja Andres Kuperjanovi

(2003) põhjalikes uurimustes. Kõik kirjutised lõpetavad kindla uurimisperioodi. Jakob Hurt võtab kokku 19. sajandi lõpul tuntud etnoastronoomilised teadmised. Olles astronoomiast huvitatud, kirjutas ta vanemate kirjalike allikate, oma teadmise ja ligi poolteise tuhande kohaliku korrespondendi vastuste põhjal süstemaatilise ülevaate eestlaste rahvaastronoomiast, viidates võimalusele leida sama ainst poeetilises folkloorist, kuid jõudmata selle käsitlemiseni. Paul-Egon Prüller keskendus tähenimetustele – rahvapärase teadmise ühitamisele ametlike astronoomiliste nimetuste ja tähekaardiga. Artikli allikateks oli lisaks J. Hurda käsitlusele, varasematele käsikirjadele ja trükistele uuem aines, mis oli kogutud Eesti Rahvaluule Arhiivi 20. sajandi esimesel poolel, kuid ta vältis usunditeadete ja poeetiliste tekstide arvestamist. Just P.-E. Prülleri kirjutis oli tänuväärne alus arheoastronoomilisteks mõttekäikudeks ja ideede seostamiseks. Andres Kuperjanovi materjalikogu ulatub 21. sajandini, ta vaatleb ka vastavat uskumustikku, astraalmütoloogia relikte ja astraalmotiive poeetilises folklooris. Kuid peamine – tema käsitluses on pööratud tähelepanu etnoastronoomia seoste ühiskondlike liikumistega, esitletud on teadusajaloolase Heino Eelsalu uurimistulemusi, ka tema enda uurimuses on tunda arheoastronoomia koolkonna mõjutusi.

Hinnatava töö astraalmütoloogia alal olid sajandi keskpaigaks teinud folkloristid Matthias Johann Eisen ja Oskar Loorits, kuid mõlema kirjutised ulatusid väheste kaasmaalasteni. Teine maailmasõda katkestas filoloogilise järjepidevuse: emigreerus suur osa väljapaistvatest humanitaarteadlastest, kodumaale jäänuid sattus repressioonide alla ja osa vahetas oma senist uurimisteemat. Suhted eksiili ja kodumaa vahel olid komplitseeritud – paljusid ei lubatud kodumaale, paljud ei riskinud tulla, sest kartsid seada ohtu sugulasi ja iseennast. Piiratud oli ka informatsiooni ja raamatute kättesaadavus. 1940. aastate lõpu tsenseerimise käigus olid emigreerunute ja nn ebasoovitavate isikute nimed avalike raamatukogude väljaannetest kustutatud või koguni välja lõigatud, nende teosed ja paljud perioodilised väljaanded kuulusid erifondi, mida pääses kasutama vaid eriloo alusel. Eskätt puudutas see sõja eel Eesti Vabariigis avaldatud kirjutisi.

Matthias Johann Eiseni töid ei leidunud igas raamatukogus, kuid need olid põhimõtteliselt kättesaadavad. Oma astraaluskumuste ülevaates (Eisen 1919) kirjeldab ta nähtusi nende kirevuses, osutatud on peamiselt sarnasustele saksa traditsiooniga, kuid peajooni

ei ole eristatud vähetuntud üksikjuhtumitest. Allikaid esindab antoloogilise tekstivalimik.

Oskar Loorits kogus 20. sajandi alguskümnenditel hääbuva liivi rahva usundilist ainet ja verbaalset kunsti (Loorits 1926–1928 = 1998, 2000). Tema viieköiteline suurteos on klassikaline allikas liivi rahvakultuuri kohta. Esimestest osadest leiab liivlaste uskumused taeva ja taevaga seotud nähtuste kohta, müüdikatked ja usundilised jutustused võrrelduna eestlaste pärimusega. Liivlaste kalendripärimus on publitseeritud seevastu neljandas osas, mis ilmus umbes nelikümmend aastat pärast autori surma ja jääb viimistluselt alla noore uurija paralleeliderohkele vaatlusele. Raskesti kättesaadavad olid tema arvukad muud rahvausundialased kirjutised. Oskar Looritsa arvates on paljude müütiliste laulude motiivistik sarnane orientalse muistse eepikaga ja seesugused laulud kajastavad algseid astraalmüüte (nt Loorits 1949: 404). Hinnatavad on autori tähelepanekud kristlikest mõjutustest nt kujutelmadele taevast ja selle asukatest, samuti muudele astronoomiaga lähemalt seotud nähtustele. Mahuka rahvausundi põhijooni esiletoova monograafia keskmes on siiski hinge kontseptsiooni erinevad aspektid ja vormid (Loorits 1949–1957). Kahjuks ei ole O. Looritsa seisukohad ja kirjutised siiani täiesti endastmõistetavalt kättesaadavad, saati arheoastronoomia kujunemise aegadel. Nimetagem veel ohvripaikade ülevaateid, mille autoriteks olid Richard Viidalepp (1940) ja Oskar Loorits (1935), teemat on puudutanud ka M. J. Eisen (1920).

Kuigi soome folkloristid olid paeluvalt lahendanud paljud mütoloožiliste lauludega seotud küsimused (vt Kuusi 1963) ning Oskar Loorits, Gustav Ränk ja teisedki eksiilis elavad humanitaarid töötanud tõsiselt rahvausundi küsimustega, olid loodud teadmised nagu ka sellekohased trükised laiemalt kättesaamatud.

Sotsialismiaegset informatsioonipuudust leevendas mõnevõrra raamatute ja igat liiki kirjasõna liikumine mitteformaalsete võrgustike kaudu – levisid nii varasemad publikatsioonid, välismaalt saabunu kui ka masinakirjakoopiad ja tõlked muul viisil kättesaamatust kirjandusest. Teoloogi ja folkloori uurija Uku Masingu (1995) 1930. aastatel koostatud loengukonspekt, teos eesti usundist, ringles aastakümneid käsikirjana. Selle esimene osa annab konpektiivse ülevaate loomislaulu motiivistikust ja tegelaste varieerumisest, samuti laulu vastetest soome pärimuses. Käsitletakse aga ka muid astraalseid nähtusi, ehkki taeva- ja ilmajumalustena on esitatud mh autorite fiktsioone. Taara-jumala nimetusi ja paralleele pal-

Mare Kõiva

judes keeltes on sama autor lähemalt käsitlenud eraldi artiklis (Masing 1939).

Lühidalt öeldes olid teemakohased uurimused folkloristikas 1960. aastatel jõudnud tasemele, kust oli samade meetoditega raske jätkata.

Arheoastronomia osa uurimistöös

Kultuur on olemuselt paljutasandiline kommunikatiivne protsess. Nii nagu astraalmütoloogia uurimine sai alguse Max Müllerist, strukturalistidele oli oluline mh astraalmütide tõlgendamine, nii mõjutas 20. sajandi teisel poolel oma aega ja eesti ühiskonda Heino Eelsalu (1930–1998) ja tema ümber koondunud arheoastronomiast huvitatute seltskond. Nende kirjutised ja võtmeisikute looming ei jätnud omal ajal arvatavasti ühtegi eestlast ükskõikseks.

1960. aastatel alanud laiaulatusliku uurimistöö keskse figuuri Heino Eelsalu kalendri, kultuspaikade ja astraalmütoloogia rekonstruktsioonid väärivad eraldi käsitlust ja tulemused nüüdisaegset hinnangut. Tema isiklik panus mitmete arheoastronomia valdkondade ja muinasajaloo väärtustamisel, interdistsiplinaarsus, koostöö erinevate teadusharude esindajatega ja nende kaasamine uurimising populariseerimistegevusse on omaette fenomen. Alljärgnevalt on osutatud mõnedele uurimustele ja kogu liikumise peegeldustele ühiskonnas, rõhutades, et teadustöö toimus institutsionaalse toeta, vabast ajast. Korduvalt nimetatud H. Eelsalult pärineb kõige arvukamalt kirjutisi, kuid kaasamõtlejate hulgas oli palju oma alal väljapaistvaid ja hinnatud inimesi. Inspireerivaid hüpoteese püstitasid ja pakkusid neile lahendusi füüsikud, astrofüüsikud, ajaloolased, arheoloogid, geoloogid, põllumajandusteadlased, kirjanikud ja kunstnikud Heino Eelsalu, Paul-Egon Prüller, Vello Lõugas, Herbert Ligi, Enn Ernits, Väino Poikalainen, Tõnis Vint, Jaan Kaplinski, Lennart Meri, Kaljo Põllu, Ülo Stöör, Mikk Sarv jt.

Heino Eelsalu kirjutab oma mälestustes, et 1958. aastal alanud Baltikumi teadusajaloo konverentsidel torkas silma Läti ja Leedu mõningate täppisteadlaste huvi oma muinaskultuuri vastu ja nende asjatundlikkus (Eelsalu 1993). Oma ja mõttekaaslaste 1960. aastate hajusaid uurimusi hakkas ta astronoomist teadusajaloohuvilisena koondama nn paleoastronomilise uurimisprogrammi ümber. Hilisemas tagasivaates märgib ta ise, et tema programm langes kok-

Foto 1. Kaljo Põllu "Kodalased" visualiseerisid ideaalid ja mineviku, pildil sarja kuuluv graafiline leht "Päikesevene" (metsotinto, 37x49 cm, 1974).

ku ja haalus humanitaaridest aatemeeste püüdlustega. Nii see oligi. Paleo(arheo)astronoomia uurimine langes samasse aega paljude loovinimeste rahvusliku ärksusega, uute ideede ja meetodite katsetamisajaga. 1960.–1990. aastate tegevus koondas kireva ettevalmistusega teadlasi ja noori teadusesse pürgijaid, kunstnikke, kes tõlgendasid folkloori ja loodusmonumente erakordse loomevabadusega, esitasid hüpoteese muinaskalendrist, müütide ja paleoastronoomia seostest, regilauludes peegelduvatest astraalsetest motiividest, kalmete ja kultusepaikade orientatsioonist jpm. Omaette suunaks arenes kaljutaide kopeerimine ja tõlgendamine, mõtestati ümber soome-ugri hõimluse tähendus omakultuurile.

Vajadus taasluua kollektiivne sotsiaalne mälu, oli see siis teadlik või alateadlik suundumus, oli seejuures keskne, nagu ka loovus, mida on defineeritud kui vastandumist stambile, normile, igapäevasele (vt Mikita 2001: 88).

Lennart Meri on 1975. aastal erakirjas muu hulgas märkinud: *Tahan heita pilku eestlaste kultuuriloole, mis on vabastatud kõigist alaväärsuskompleksidest ja 700-aastase orjaöö masohhistlikust sa-*

baliputusest (Eelsalu 1993). L. Meri avameelne hinnang võtab kokku paljude tookordsete kirjutajate eesmärgi – rääkida eesti ajaloost ja ühiskonnast ilma sovjetliku ajalookäsitluse moonutuste ja fragmenteerimisteta. Kirja sõnum ja väljendusviis järgib esimese rahvusliku ärkamisaja ideoloogiat ja tüüpilist sõnumit, sh Carl Robert Jakobsoni kuulsat *Kolme isamaa kõnet* (vrd Jakobson 1991). Need on hoiakud, mida ajakirjanduse, õpikute ja ilukirjanduse kaudu väljendas 19. sajandi ja 20. sajandi alguse rahvuslikult meeletatud haritlaskond. 20. sajandi teise poolde ulatusid need ilukirjanduse ja sarnase retoorika kaudu. 700-aastast orjaööd laiendati hiljem rahvasuus ka nõukogude võimule ja okupatsioonile. Tollaste ja pikemaltki püsinud enesehinnangute hulka kuuluvad veel arvamus eestlastest kui orjastaja meele järgi käitujatest ja nende ees küürutajatest.

Arheoastronoomia koondus pärimuse, eeskätt eesti eepilise traditsiooni tõlgendamise ümber – müütilised motiivid seostati kosmiliste nähtuste ja protsessidega ning dateeriti kümnete tuhandete aastate tagusesse aega. Rahvaluule oli tähtis allikas, kuid ajaloo rekonstrueerimiseks kasutati ka teiste rahvusteaduste (etnoloogia, keeleteadus, fennougristika) andmeid. Näiteks Heino Eelsalu ja Enn Ernits otsisid seoseid sakraalsete kivide ja muistse tähistäeva, maastiku ja ajaarvamise vahel, samuti ajaarvamise üldisi seaduspärasusi (Eelsalu & Ernits 1977, 1978; Eelsalu 1976a, 1976b, 1982 jm, täpsemalt vt Kõiva & Vesik 2005). Muistse kalendri ja ajaarvamise käsitlused sekundeerisid ning laiendasid 1970. aastatest publitseeritud kronoloogilise rahvakalendri tähtpäevade ülevaateid ja tekstiantoloogiat (Lätt 1970; Hiimäe 1981–1999; 1986). Rahvaluulesse kätkevad sümbolite, värvide, ajaarvamise ja müütiliste motiivide seosed huvitasid vendi Mikk ja Tõnn Sarve (Sarv & Sarv 1979a, 1979b, 1980). Mõjukad ja toetavad olid uurimused paleokunsti vallas (Vint 1978, 1980; Põllu 1977, 1978 jm), kus dekodeeriti sümboleid ja märke ning tõstatati etnograafiliste esemete dekooris kätkevad muistse sümbolkirja probleematika. Arheoloogias oli eestvedajaks karismaatiline Vello Lõugas (1972, 1979, 1980a, 1980b). Kui tänaseks on arheoloogilistele muinasleidudele sotsiaalse olustiku ja rituaalide rekonstrueerimine ehk vaieldav, kuid tavapärane, siis toona oli see tavatu võte.

Entusiastlike amatööride abiga arenes meteoriiitika. Kaali meteoriidikraatrist sai arheoastronoomilise, arheoloogilise ning filoloogiliste vaatluse ja hüpoteeside oluline lähtekoht ja koondumispunkt:

uuriti meteoriidi langemist, muinasasustust Saaremaal, folkloori, usundilisi tekste, hinnati ümber Eesti varasem ajalugu.

1976. aastal ilmus Lennart Meri romaan *Hõbevalge*, alapealkirjaga *Reisikiri tuultest ja muinasluulest*, kus regilauluvärssidele tuginedes esitati hüpotees meteroriidi langemisest tekkinud plahvatuse ja järgnenud tulekahjude kajastumisest eesti ja skandinaavia folklooris, omaaegsetes kroonikates ja ajalooallikates ning selle laiemast mõjust Euroopa kultuuriruumile. Raamat sisaldas viiteid eestlaste väärikale esiajaloole, viikingite ja eestlaste suhetele ning valgustas eesti varasemat, ristiusustamiseelset asustuslugu uuest vaatenurgast. Esitatud kangelaslik ja põnev maailmapilt, faktide, hüpoteeside ja fiktsioonide sulam muutus kohe ülipopulaarseks ning oli laialdaste arutluste alus. Just varane ajalugu ja selleaegsed kultuurikon-taktid, võrdväärne kuulumine avaramasse Euroopa kultuuriruumi, siinsel territooriumil kunagi elanud asukate mõju naabritele oli pin-nas rahvusmüüdile ja rahvuslikule eneseteadvusele. Ka 1984. aastal ilmunud järge *Hõbevalgem* (alapealkirjaga *Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest*) saatis suur lugejamenu. Paljudele eestlas-tele olid need raamatud tegeliku ajaloo käsiraamatud.

Sovjetliku rahvuspoliitika juurde kuulus fragmenteeritus ja seg-menteeritus. Eesti ajalugu õpetati minimaalselt, paljud faktid olid moonutatud, nt esitati venelasi vanade kaasvõitlejatena, mõisteta-valt oli eriti valikuline uuema aja käsitlus. Ametlikult eksisteeris üks, korrigeeritud kirjalik kanooniline ajalugu. Kuna Eesti ajalugu oli marginaliseeritud ja minimeeritud, andsid Lennart Meri teosed tagasi au ja väärika ajaloo.

Kui tulla tagasi Kaali metoriidi juurde, mis ajendas paljusid arheo-astronoomiaga tegelema, meenutagem, et 1981. aastal ilmunud arti-klis määras Ago Aaloe kraatri vanuseks 2000 aastat, mis oli müü-tide ja meteoriidi sidumiseks igati sobiv ajavahemik, sest umbes sama vanad on siinsed muinaspõllud, umbkaudu poole vanemaks on hinnatud ürgne lokaalne lauluvorm – regivärss (Pegel 1973). Prae-gu on meteoriidi hinnanguliseks vanuseks määratud 9000–7500 aas-tat eKr ehk aeg, kui saarel oli väga vähe asukaid. Uuemad andmed on seadnud meteoriidiplahvatuse tugevuse ja mõju ümbruskonna rah-vastele kahtluse alla. Suhteliselt hiljuti taandunud jää, hõre asustus ja fakt, et Lennart Meri teoorias viidatud paigad asusid alles merest tõusval saarel, ei peata sugugi hüpoteese langeva meteoriidi mõjust kultuurile ja inimlule. Seda demonstreerib näiteks Ain Haasi ja tema kaasautorite hiljutine artikkel Kaali meteoriidist ja selle pee-

Mare Kõiva

geldumisest kultuuris (Haas & Peekna & Walker 2002). 2003. aastal toimunud Kaali-fenomeni taastõlgendavale interdistsiplinaarsele konverentsile kogunes taas sadu kuulajaid.

Võiksime siinkohal küsida, miks on genealoogiad ehk geneaoloogilised loendid ühiskonnale vajalikud? Et siduda end esivanematega ja nende läbi legitimeerida oma õigust maale ja võimule? Sellises legitimeerivas ülesandes on muudki päritolust või põlvnemisest kõnelevad narratiivid, olgu need siis perekonna või hõimu tekkelood, talude rajamine vmt päritolulood. Tiiu Jaago on osasid neist nimetanud oma põlvnemise, vanema päritolu lugudeks, mis annavad õiguse konkreetsele kohale oma varasema asustusloo tõttu (Jaago 2002). Geneaoloogiliste mentaalsete narratiivide hulka võime lugeda mõnegi eespool nimetatud kirjutistest, nagu ka lood saarlaste kuulsate sõjapealike Rooma-käikudest, C. R. Jakobsoni kõnedes ja vaatlusalustes kirjatöodes meenutatud lood viikingitega võrdsetest sõdalastest ning skandinaavia väepealike vangistamisest ja surramisest, samuti müütilisest ajaloost kõnelevad kirjutised. Geneaoloogia algeks ülesandeks on peetud maakasutamissoiguse kõrval valitsemise religioosset põhjendamist ja perekonna ülistamist. Nii siis võime Nõukogude Liidu tingimustes muinasajaloo loomist vaadelda identiteedi loomise vahendina. Eestlaste puhul oli see sotsiaalse identiteedi loomine: kes me oleme ja kust me tuleme. Kindlasti oli see ka vastuseis ajalootusele, ajaloo fragmenteeritusele, rahvusliku hävimise ohu tunnetamisele. See oli oma rahvuse vanuse ja kuulsusrikka ajaloo tõestamise kaudu oma ajaloolise väärikuse või siis rahuldava ajaloo loomine.

Välitööd – uurimuste alus

Välitööd ja praktilised eksperimendid olid oluline alus toonastele kirjutistele. Välitööl käidi keelesugulaste juures, kaljujooniste leiukohades, inspekteeriti arheoloogiamälestisi, eksperimenteeriti rauasulatamisega, tegeldi meteoriitikaga. Mitmed aastakümneid kestvad jäädvustamisprogrammid said alguse tol ajal ja on jätkunud tänaseni.

Paljud vaatluskohad olid avastatud varem. Näiteks leidis kohalik talumees Asva kindluse 1930. aastal, hiljem jätkas seal kaevamistega arheoloog Vello Lõugas, kellest kujunes Saaremaa arheoloogia ja rahvapärimuse hea tundja. Juba 1927. aastal oli geoloog Ivan Reinvald lähetatud Saaremaale Kaali kraatrite tekkelugu sel-

gitama. Paekraatris asuv 30–60-meetrise läbimõõduga 1–6 meetri sügavune ümmargune järv oli seotud salapärase muistenditega. Nende kohaselt oli järv matnud taburikkumise tõttu maa alla vajunud kiriku – torn olla vahel vees nähtav. Leidub ka lugusid järve sügavuse mõõtmise keelust ja muud traditsioonilist pärimust. 1960. aastal otsis Kaali kraatri pikaaegne uurija Ago Aaloe koostööd astronoomidega, sest tema arvates vääris meteoriidkraatri teke interdistsiplinaarset lähenemist. Söekogumine kraatri ümbrusest innustas uurima varast rauasulatamist ja lokaalset muinasasustust. Kaali kraater ja Saaremaa arheologia pakuvad huvitavaid avastusi tänaseni, need on muutnud kujutlusi sotsiaalsest hierarhiast ja elust kaugetel aegadel (vt nt Mägi 2001). Mitmeid arheoloogiamälestisi avastati, toetudes rahvapärimeses levinud ebamääraste juttude, kohanimede ja tabupaikade kontrollimisele. 1970.–1980. aastatel algas lohukivide ja ohvrikividel leiduvate märkide orientatsiooni määramine ning pühapaikade inspekteerimine ka Eestis (Eelsalu & Hamel 1980), mis on viljumas nüüdisajal.

Kuigi eelistatud on olnud oma pärimus, tehti tõhusat tööd väikeste läänemeresoome rahvaste, hiljem ka soome-ugri ja uurali keelkonna rahvaste traditsiooni kogumisel – taas on institutsionaalse huvi kõrval märkimist väärt ajastu ideedest lähtuvad priitahtlike käigud keelesugulaste aladele. Hääbuva vадja rahvakillu traditsioo-

Foto 2. Idatee uurija arheoloog Vello Lõugas (1937–1998) abistas ka 20. sajandi Eesti ajaloo tragöödiate selgitamisel. Pildile on ta jäänud Konstantin Pätsi säilmete väljakaevamisel Buraševos 1990. aastal. Peep Pillaku foto ajakirjast Tuna 1998, nr 1.

Mare Kõiva

ni kogus aastakümnete vältel Paul Ariste, nende astraalpärimumst jäädvustasid ja sellest kirjutasid Enn ja Tiiu Ernits (Ernits & Ernits 1984), kelle kogumisretked kestavad tänaseni.

1978. aastal algasid Kaljo Põllu eestvõtmisel praeguse Eesti Kunstiakadeemia eelkäija Eesti Riikliku Kunstiinstituudi ekspeditsioonid kaljujooniste ja hääbuvate soome-ugri rahvaste etnograafia jäädvustamiseks. Välitöödel kogutu filosoofilise üldistuseni tõusvaid kajastusi leidub Kaljo Põllu graafikas, tema õpilase Kärt Summataveti graafikas ja ehetel ning mitmete ekspeditsioonidel osalenute loomingu. Katkematult ligi kolmkümmend aastat kestnud retki on viimastel aastatel juhtinud Kadri Viires (vt Põllu 1990, 1999). Lisaks professionaalses teostuses etnograafiliste joonistuste kogule on neil käikudel olnud maailmapilti avardav ja erinevaid kultuuripiirkondi siduv roll. 1980. aastate missioonina jäeti jäädvustustest koopiad kohalikele muuseumidele ja kogukondadele. Iga-aastased ja erakorralised välitööde näitused, ülevaated ja konverentsid on tänasesse kultuuriellu kinnistunud märk.

1983. aastal alustas Eesti Muinastaide Selts Väino Poikalainen juhtimisel kaljujooniste päästeekspeditsioonidega. Uurimistöö huvides otsiti täpsemaid kopeerimis-, mõõtmis- ja leiukohtade kaardistamise tehnikaid. Needki ekspeditsioonid on nüüdseks kakskümmend aastat kestnud, vabatahtlike kopeerijate ja uurijate igasuvisete välitöödega talletatud rikkalikku materjali on rahvusvaheliselt tutvustatud ja publitseeritud (nt Poikalainen & Ernits 1998; Poikalainen 1999 jm). Kogu tegevus, sh konverentsid, ekspeditsioonid ja kirjastamine on tänaseni seltsi õlul. Vabatahtlike panusena otsiti füüsilised objektid maastikul üles ja kirjeldati neid koos üksikasjaliku mõõdistamise ja kujutiste kopeerimisega, eksatsete analüüsimetoditega kontrolliti hüpoteese mälestiste funktsioonist ja tähendusest. Jäädvustused ja statistika muinasmälestiste ja pühapaikade, jooniste ja märkide ning nende orientatsiooni kohta on rajanud aluse hinnalisele andmekogule.

Müütide ja hüpoteeside levimise viisid

Sotsialismiaja eripärana sai oma teadmisi ja uurimistulemusi levitada loengute vahendusel, oli selleks siis ühing Teadus või muud legaalsed foorumid. Suulise kommunikatsiooni kõrval olid konverentsid oluline tulemuste ja seisukohtade esitamise vorm, kuigi jul-

Foto 3. Kaali järv – müütide põhjustaja. Andres Kuperjanovi foto.

geoleku eriosakonnad jälgisid ka nende korraldamist. 1970. aastate lõpu ja 1980. aastate alguse interdistsiplinaarseid arheoastronoomia foorumeid saatis enneolematu publikuhvi. Näiteks 1977. aastal teadusajaloo konverentsi nime all kokku kutsutud üritusel arutati kivilabürintide uurimise tulemusi, 1979. aastast olid konverentsid juba nimetsi paleoastronoomiaga seotud, ettekanded käsitlesid rahvaluule ja müütide valgusel varaajalugu, ruunikalendrid, muistset kalendrisüsteemi jm. Kuid 1982. aasta paleomatemaatika konverents jäi avalike ürituste sarjas paraku viimaseks. Selleks oli korraldajatel raske luba saada, järgnenud pahandused sõnavõtude ja saali reaktsioonide tõttu sundisid karmistunud Brežnevi ajal seesugusest väljundist loobuma. Kuigi jäädi ilma avalikust foorumist, jätkati välitööde tulemuste ja hüpoteeside avaldamist meedias.

Meedia on 20. sajandi mentaalsuse ja hoiakute oluline mõjutaja. Väga ilmekat keelt kõneleb näiteks Eesti Raadio saatekava temaatiline jaotuvus ja selle kiire politiseerumine 1980. aastatel, venetamise ja tsensuuri kõrgajal: 67% saatekavast oli seotud majandus- ja esindusteemadega (23% sellest otseselt poliitika ja ideoloogiaga), 22% kultuuri ja 10% spordiga. Vähem kontrollitud keskkööprogrammides oli aga poliitikat vaid 5,4% ja kultuuriteemade osa 63%

Mare Kõiva

(Lõhmus 2002: 80–82). Kultuurisaated oli üks ajastu vaimsure määrajaid.

Konverentsidele jõuab osa eeldatavast auditooriumist, suuline kommunikatsioon, toitudes sündmustest ja uudistest, toetab teadmiste levikut, kuid põhjustab samaaegselt nihkeid ja müra. Arvan, et väga oluline suhtlemisvorm sotsialismi ajal oli nn akadeemia süsteem – õpetaja ümber koondunud õpilased kuulasid loenguid ja õpetusi, arutasid, filosoferisid, tõlkisid, refereerisid, katsetasid tema juhendamisel (vt Kaljo Põllu ümber koondunud kunstnikest Kübarsepp 2004; Tõnis Vindi mitteformaalsed loengud kestavad tänini, Mikk Sarve jt kodudes peetud arutlusõhtutel oli siinkirjutajal endal õnne osaleda).

Arheoastronoomia ja muinaskultuuri seaduspärasustega tegelejad olid edukad trükimeedias – nende lühikirjutisi (pikkuse määras ajakirja formaat) avaldati teadust populariseerivas ajakirjas *Horisont*, ka *Eesti Looduses*, *Keeles* ja *Kirjanduses*, *Loomingus* jm. Siinkohal on kohane mainida meedia prestiiži erinevust võrreldes nüüdisajaga. Kui praegu on märgatav tavaline meediamudel – visuaalse info ja ajakirjanduse suur mõju hoiakutele, seal avaldatud seisukohtade autoriteet ja nende uskumine (vrd nt McQuail 2003) –, siis nõukogude ajal oli suhe ajakirjandusse keerukam. Et ajakirjandus ja selle kaudu edastatavad uudised olid ideoloogiliselt tsenseeritud, moonutatud või koguni falsifitseeritud, otsisid lugejad reaalsust metateksti. Teatavatel meediaväljaannetel oli aga absoluutselt kõrgem prestiiž ja neis ilmunusse suhtuti kui teaduslikult tõestatud faktidesse. Selliste hulka kuulusid teadusväljaanded, samuti eespool loetletud perioodika. Et enamik müüdiloomest ja -tõlgendustest avaldati kõrge usalduskvoodiga ajakirjades, välistas see lugeja esitatud seisukohtade fiktiivsuse ja hüpoteetilisuse juba eos. Kuna teaduskirjanduse ilmumistsükkel oli väga pikk, autoritering ja temaatika valikuline, võib suhteliselt tihti perioodikasse pääsenud arheotemaatika uurijaid pidada suisa edukateks, sest tihti olid teadlase kümne aasta töö väljundiks üksnes mõned poole lehekülje pikkused teesid.

Eneseteadvus konstrueeriti teaduse ja loomingu, suulise ja kirjaliku, kõrgkultuuri ja rahvakultuuri sulamist, sest nad edastasid samasugust semantilist sõnumit, löid oma värvika osa kultuuris, teaduses ja eneseteadvuses. Ajajärgu tähtteosteks kujunesid helilooja Veljo Tormise eksperimendid vanade runoviiside ja loitsudega, kunstnik Kaljo Põllu graafilised seeriad *Kodalased* ja *Kalivägi*, ballettmeister Ülo Vilimaa eksperimentaallavastus *Kodala-*

sed, Uku Masingu loengud Jaan Toominga teatristuudios ja neist välja kasvanud essee boreaalsete kultuuride maailmanägemisest (Masing 1989). See on üksnes viitav loend, osutamaks ürgsete universaalide otsingutele, sest samasuunalisi katsetusi tegid paljud. Ja kuigi etnilise-etnograafilise ainese integreerimisel kõrgkultuuri tekib alati teatav rüselus ja vastuseis, on selge, et lahendused oli loovad ja tõlgendused ebaharilikud. Teisisõnu, oli koondunud piisavalt palju loomingulisust, et tekiks nihe senises kultuuripildis.

Kahtlemata ongi kunstiteostel teistsugune, varjatam, tihti sügavam mõju ühiskonnale kui teadlaste loomingul. Kujukas on näiteks Richard Wagneri loominguliste kreedode nagu ka tema jüngerite mõju saksa kaasaegsele germaani mütoloogia tõlgendustele, mis reflekteeris ühiskonnas ja kultuuripildis ning leidis hiljem selge väljenduse riiklikus ideoloogias (vt Lincoln 1999: 56 jj). Šokeeriva avameelsusega esitasid pildi Venemaa soome-ugri põlisrahvaste varasest ajaloost Lennart Meri filmid *Veelinnu rahvas* ja *Linnutee tuuled*, millesse olid põimitud ajalugu, mütoloogia ühisjooned ja autori hüpoteesid. Oma siira ja ametlikust ajalookirjutusest erineva lähenemisega vapustasid ja nihutasid linateosed ka Venemaa keskuste teadlaskonna arusaamu. Kunstiloomingu ja Lennart Meri raamatute erilisest asendist oli juba juttu.

Suhted ametliku teadusega

1960. aastatel üritati luua mitme eriala esindajaid ühendavaid teaduskeskusi (vt nt Moora 1956; Tampere 1956), kuid see ei õnnestunud. Interdistsiplinaarne ala eeldab uurijalt, kuid ka lugejalt laiapõhjalist eruditsiooni, professionaalsust ja mitme eriala meetodivate tundmist. Seejuures on kerge ületada pädevuspiire.

Ametliku teaduse esindajatega arheoastronoomia uurijatel tegevat dialoogi ei tekkinud, kunstilooming aga võeti hästi vastu. Eri-meelsuste põhjustest toon esile erineva professionaalse ettevalmistuse, metodoloogia ja maailmavaate erinevuse, erineva ajastuse probleemide käsitlemisel ja erinevad võimalused sotsiaalse tellimuse täitmiseks.

Teise maailmasõja järel nihkus mütoloogia ja etnoastronoomia uurimine folkloristidelt ja filoloogidelt erihariduselt füüsikute, astronoomide, teadusloolaste jt kätte, nii et teatava määrani oli see

tsunftiõiguste küsimus. Vihjasin, et folkloristika põhjalikud käsitlused olid erialauurijatele kättesaadavad, kuid endise uurimistase ületamiseks puudus uus lähenemisenurk. Võib üksnes juurelda, miks filoloogid ikkagi toonastes mõttetalgutes ja analüüsiprotsessis nii loiult ja alalhoidlikult osalesid, olles pigem tormakate mõttekäikude vaigistajad (nt Eelsalu & Stöör 1984) või vaikijad, kuid mitte kaasamõtlejad. Võib-olla oli põhjuseks, et valdav enamik tegeles regivärsiuuringutega, juttude ja usundiga tegelevaid teadlasi oli väljakujunenud uurijate hulgas üksnes paar-kolm ning nende käed oli liiga kinni või teema liiga kauge.

Erinev oli meetodika ja suulise teksti seaduspärasuste arvestamine – mida sellest võib loota ja mida mitte, sh teadmine, et suuline tekst võib peegeldada reaalselt topograafiat ja ajalugu, kuid see ei ole tõekindel fakt. Enamasti opereeriti folkloristikas tol ajal 19.–20. sajandi materjaliga, mille põhjal rekonstrueeriti nähtuste varasem olemus ja kujunemisprotsess. Väga kaugesse minevikku sellega ei mindud, tunnuslik ajaline piir nähtuste dateerimisel oli eelkristlik(paganlik)/kristlik. Seisukohtade tõestamisel kasutati ristviitamist ehk folkloristlike nähtuste vanust määrati tuginedes lingvistilistele ja arheoloogilistele hüpoteesidele ja periodiseeringutele, nagu ka arheoloogias tuginedes folkloristika ja lingvistika tulemustele. Ajaparadigma kõrval oli oluline nähtuste geograafiline levik, perifeeria ja keskme suhted, lokaalsed erijooned ja naaberkultuuride vastastikused mõjud. Tekstide puhul jälgiti nende hulka ja representatiivsust. Levinud oli formalistlik poeetiline analüüs, mis ei andnud vastust funktsiooni ega motivatsiooni kohta. Kuidagi ei lähendanud muistseid laule alliteratsiooniloendid ega värsimõõduanalüüsid. Enamik uurimusi kasutas võrdleva, fenomenoloogilise, ajaloolis-võrdleva või ajaloolis-geograafilise koolkonna meetodikat. Astraalpärimus oli osa suuremast süsteemist – oli selleks siis rahvausund, rituaalide kompleks või folkloor.

Arheoastronomias tuginedes välitöödele, täiesti erinev oli tekstide valik: kasutati ilmekaid näitetekste ja mitte tekstide täiskorpust, 19. sajandi tekste seostati ülvivanade aegade ja kosmiliste protsessidega seletamiseks globaalseid seaduspärasusi. Hüpoteesi kinnituseks piisas ühest uurija valitud tekstist, selle representatiivsus, auctorsus või rahvapärasus omaette küsimuseks ei olnud. Regilaulukeel ja folkloori kujundkõne usuti kirjeldavat tegelikke astronoomilisi sündmusi. Allikate kasutamine oli üsna vabameelne, samal ajal taotleti eksaktsust füüsiliste objektide ja loodusnähtuste osas. Lühidalt öeldes

Foto 4. Heino Eelsalu (1930–1998) kaljutaide jäädvustajatest sõprade keskel. Erkki Suonio foto.

nähti folkloori kõikehõlmava nähtusena, milles kehtivad universaalsed seaduspärasused. H. Eelsalu enda prioriteediks jäi astronoomiliste universaalide peegeldumine mentaalses loomingu ehk teisisõnu: ta lähtus seisukohast, et müüdid ja müütilised laulud on registreerinud ja konserveerinud kümnete tuhandete aastate tagused sündmused, sh muutused tähistaevas ja annavad seda edasi sümbolkeeles.

Nagu viidatud, satub interdistsiplinaarne uurija kergemini olukorda, kus tema väited ja tõestused ei ole pädevad naaberalal, näiteks folkloristikas, etnoloogias, lingvistikas jm. Uurija rikub teadmatult talle seatud piire. H. Eelsalu võrdles näiteks omavahel jaapani kalendripüha ja 19. sajandi keskpaigas Friedrich Robert Faehlmanni (1798–1850) loodud kunstmuistendit *Koit ja Hämarik*, leides sealt oma teooriale kinnitusi (Eelsalu 1991). Kunstmuistendit pidas uurija eestlaste representatiivseks põliseks müüdiks. Sellele oli rajatud kogu edasine arutluskäik. See on üksnes üks paljudest ebaõnnestunud interdistsiplinaarsuse näidetest, mille väljendusi leidub iga rahva teadusloos.

Mare Kõiva

Arheoastronoomia ei arenenud isolatsioonis. Teadaolevalt oli Heino Eelsalul kontakte Euroopa arheoastronoomidega, kellega vahetati kirjutisi ja jagati ideid, tema müüditõlgendustes on kasutatud Soome uurijate tulemusi, ta tundis *Hamleti veskit* (Santillana & Dechend 1969) ja kindlasti ka muid sarnaseid teoseid. Kaljujooniste fikseerimise ja tõlgendamise juures on aegade jooksul olnud olulised soome, karjala, vene vabatahtlike ja teadlaste panus ning rahvusvahelised sidemed.

Kuigi tähistaevanähtuste mõju tänapäeva inimestele ja kultuurile võinuks olla üks aktuaalseid uurimissihete, oli valdavam minevikku suunatud uurijahuvi ja kunagise maailmapildi representeerimine. Viimane on loomulik, sest 20. sajandi teisel poolel oli asjahuviliste kasutuses seninägematul hulgal mitteeuroopa pärimust, kindlasti arvukamalt kui iial varem, sest antropoloogide välitöödel kogutud põlisrahvaste traditsioonid löid avaraid võimalusi kosmogooniliste müütide ja uskumuste võrdlemiseks. Ka Venemaal avaldati tol perioodil põlisrahvaste müüte, rituaalset praktikat ja usundiüsteemi tutvustavat uut kirjandust – sedagi kasutati omakultuuri nähtuste rekonstrueerimisel. Sagedasti aktualiseerus etnoastronoomiahuvi seoses müüdiuuringutega, kuid 20. sajandil on käivitajaks olnud veel näiteks uskumussüsteemi ja argikäitumise mudelite jälgimine.

Teemade leidmisel olid institutsioonivälised uurijad vabad, kuigi nende aeg ja ressursid olid väiksemad. Igatahes oli kergem järgida kutsumust ja vastata sotsiaalsele tellimusele vabauurijal kui nt riiklikust regilaulu-uurimuse tellimusest aheldatud folkloristidel. Uus rahvuslik ärkamisaeg, kogukonna huvi oma ajaloo ja traditsioonilise kultuuri vanemate kihtide vastu, spontaansed otsingud rahvusliku eneseteadvuse alal eeldasid pakilisi vastuseid ja seniste leidude laiemat tutvustamist. Kõige selle tulemusena oli arheoastronoomiaalastele kirjutistele ja konverentsidele tagatud publiku huvi.

Kokkuvõte

Kumb on ajaloo puhul olulisem, kas sündmus või selle struktuur, arutleb Peter Burke uuemaid ajalookäsitlusi vaagides ja arvab, et ajastud muutuvad ja sellega koos ka narratiivid ajaloost. Küllap nihkutakse sündmuse esitavalt ajaloolt taas teise suunda ja

Foto 6. Ilumäe meteoriidikraatrid Põlvamaal paeluvad küll tänapäeval uurijaid ja huvireisijaid, kuid pärimust nende kohta peaaegu polegi. Andres Kuperjanovi fotol.

leitakse sobivad võimalused erinevate ajalookäsitluste ühitamiseks (Burke 2001). Kumb on arheoastronomias tähtsam, kas olulised avastused ja uurimused või see, et neid teatakse ühiskonnas suhteliselt laialdaselt, et need lähevad inimestele korda, mõjutavad nende ajalooteadmisi ja maailmanägemist? Arvatavasti mõlemad.

Läänemere mail mõjutasid arheoastronomia uurimist ja selle reflekteerumist identiteediotsingud ja rahvuslik ärkamisliikumine, mis Eestis algas 1960. aastatel ja mille üks huvitavaid suundi oli arheoastronomiliste nähtuste tõlgendamine arhailiste müüdimotiivide toel. Interdistsiplinaarsus, loovus ja paljude erinevate tasandite ühtesulatamine oli mõjus – uurimistulemusi jälgiti huviga, kuigi need olid mõnikord keerukalt esitatud ja neid ei olnud lihtne lugeda, konverentsid olid rahvarohked. Huvi arheoastronomias ja selle väljundite vastu tollases ühiskonnas on võrreldav tänaste menuteostega – see oli siiras, vahetu ja väga laialdane. Huvitati rahvuslikult intellektuaalsest pärandist ja nn oma juurtest. Arvatavasti suurendasid arheoastronomias loovus ja tulemused mitmete dist-

Mare Kõiva

sipliinide lähenemisviisi abstraktsust, üldistustaset ja loominguilisust, tollane ideede kontsentratsioon viljus erilise väljendusjõuga aga kunstiloomingus.

Kogu uurimistegevus on paratamatult teatava määrani tsüklikiline. Ühe metodoloogia vaibumise järel tekib vajadus uute meetoditega allikad ja senised tulemused üle vaadata. 1990. aastast on humanitaarias taas jätkatud mütoloogia ja rahvausundi, kaljutaide, sakraalsete kohtade jpm alade uurimisega, millele viitab teemade ja käsitluste lai diapasoon ning uute monograafiliste käsitluste ilmumine (vt lähemalt Kõiva & Vesik 2005). Põhjaliikud erialauuringud on suurepärase alus interdistsiplinaarsele uurimistööle. Väga raske on teha suuremaid üldistusi, kui eelnevalt on uurimata nt tähenimetused või täiesti puuduvad nähtuste süstemaatilised etnograafilised kirjeldused. Etnilise ainese alusuuringute osas on palju teha, paraku on nähtuste kohta tihti vähe kirjapanekuid ja hoopis rohkem 19. ja 20. sajandi uusia autorimütoloogiat. Andres Kuperjanov sedastas eesti rahvaastronoomiliste uskumuste korpuse kohta, et profaanide kogumistöö, vale küsitlusaeg, ebatäpsused ja üksnes mälule tuginev meenutamine koos koolihariduse ja trükikirjanduse mõjudega on närvtanud rahvaastronoomilised teadmised (Kuperjanov 2002). Tegelikult on paljude Euroopa rahvaste puhul ametlik astronoomia ja meedia varjutanud rahvaastronoomiaalased teadmised.

Kuigi on palju külgi, mida me ei saa arhailises puutumatuses koguda, on ka tänapäeva inimestel pentsikuid kujutelmi kosmose struktuurist, kosmoseuuringutega aktualiseerunud uskumuste ja narratiivide jälgimine on suuremas osas alles ees. Erandlikult on kosmosefantaasiatest mõjutatud ufolugusid avaldatud erinevale lugejale suunatud tekstikogumikes, nende uurimisdiapasoon ulatub pseudo- ja alternatiivteadustest tõsiteaduseni. Ainuüksi teemakohaste folkloristlike artiklite bibliograafia moodustab mahuka raamatu, valdkond on meedia ja popkultuuri toetusega.

Arheoastronoomia ainese fantaasiaküllase tõlgendamise perioodist möödunud kümnekonna aasta järel on sobiv esitada kokkuvõtted Heino Eelsalu ja paljude teiste entusiastlikest kirjutistest ja vaagida, mis sellest on integreeritav n-ö põhikursusesse ning mis kuulub rahvusliku müüdi ja masternarratiivi juurde. Just nende mõlema toetamisel ja loomisel oldi toona edukad (vt sellise katse- na nt Kuperjanov 2005: 101 jj).

Et arheoastronoomia on aktuaalne, seda kinnitab seik, et igal aastal tõuseb esile vähemalt üks maailmalõppu kuulutav prohvet, kasutatakse vanu ja ehitatakse juurde uusi sakraalseid paiku, esitatakse uusi versioone muistsete astraalnähtuste kohta. Ja tulles taas tagasi korduvalt öeldu juurde: mitmel alal on tehtud sedavõrd palju eeltööd, et oleks aeg alustada koondkonkordantside, uurimistulemuste ühtlustamise ja summeerimisega.

Sellist ühiskondlikku kandvust kui 1960.–1990. aastatel arheoastronoomial Eesti ühiskonnas enam ei ole. Põhitöö ja õpingute kõrvalt andmete kogumine ja kirjutamine ning sotsialismiaegsed piirangud ja pained ei lubanud autoreil kirjutisi soovitud määral arendada ega viimistleda. On aga vaimustavaid ja ettearvamatuid tulemusi, nagu näiteks noored huvilised, eelmises huvilaines ja kultuurikeskkonnas üles kasvanud uurijad, kes oma teadustegevuses (või ka kunstis) jätkavad arheoastronoomia ja selle lähedaste valdkondadega uuel tasemel. On tärganud huvi mütoloogia ja muinasteaduste vastu, millest esimest õhutab üldisem mütoloogia tõusulaine, olgu selle taga humanitaarsed, vara- või keskajahuvid, taas aktualiseerunud identiteediotsingud või hoopistükkis J. R. R. Tolkieni teostest, ulmest või mujalt saadud innustus. Muinasteaduste populaarsust on ikka kasvatanud karismaatilised teadlased, huvitavad leiud ja hüpoteesid. Ring on täis ja uus alanud.

Kommentaar

¹ Artikkel on seotud Eesti Teadusfondi grandiga nr 5117. Kirjutis on osa pikemast käsitlusest teemal *Merest, tuulest ja muinasluulest*.

Kirjandus

Aaloe, Ago 1981. Erinevused Kaali kraatriite vanuse määrangutes. *Eesti Loodus* 4, lk 236–237.

Burke, Peter 2001. History of Events and the Revival of Narrative. Burke, Peter (toim). *New Perspectives on Historical Writing*. 2. väljaanne. University Park (Pennsylvania): University of Pennsylvania Press, lk 283–300.

Cohen, Abner 1974. *Two-Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society*. Berkeley: University of California Press.

Mare Kõiva

- Eelsalu, Heino 1976a. Kalendrikorralduse põhietapid. *Eesti Loodus* 5, lk 319–323.
- Eelsalu, Heino 1976b. Missugune oli meie esivanemate päikesekalender ja millal ta kujunes? *Eesti Loodus* 12, lk 796–798.
- Eelsalu, Heino 1982. Kommentaar: ...ja tehislõhkudega kivide otstarbest üldse. *Eesti Loodus* 5, lk 319.
- Eelsalu, Heino 1991. Koit ja Hämarik ning *tanabata*-õhtu. *Keel ja Kirjandus* 8, lk 489–490.
- Eelsalu, Heino 1993. Sõnumilt sõnumile: Meenutusi ja hinnanguid: Paleokultuuri uurimine Eestis 1960.–80ndail. *Looming*. 12, lk 1681–1690.
- Eelsalu, Heino & Ernits, Enn 1977. Mida aimame esivanemate kuukalendrist. *Eesti Loodus* 12, lk 779–781.
- Eelsalu, Heino & Ernits, Enn 1978. Keeleandmed soome-ugri varase kalendriloo pidepunktidenä. *Keel ja Kirjandus* 5, lk 280–282.
- Eelsalu, Heino & Hamel, Jürgen 1980. Väikeste tehislõhkudega kivid ja paleo-astronoomia. *Eesti Loodus* 6, lk 379–381.
- Eelsalu, Heino & Stöör, Ülo 1984. Looduse värvid ja loomise lugu. *Eesti Loodus* 3, lk 156–158.
- Eisen, Matthias Johann 1919. *Eesti mütoloogia*. Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus.
- Eisen, Matthias Johann 1920. *Esivanemate ohverdamised*. Eesti mütoloogia 3. 3., täiend tr. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused 19. Tallinn: Varak.
- Ernits, Tiiu & Ernits, Enn 1984. Vadjalaste ja isurite tähelepanekuid taevakehade kohta. *Eesti Loodus* 9, lk 577–581.
- Haas, Ain & Peekna, Andres & Walker, Robert E. 2002. Echoes of Ancient Cataclysms in the the Baltic Sea. *Folklore. An electronic Journal of Folklore* 23, lk 49–85 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol23/echoes.pdf> – 4. august 2005).
- Hiiemäe, Mall 1986. Aastajaotustähistest eestlaste rahvakalendris. *Keel ja Kirjandus*. 2, lk 90–96.
- Hiiemäe, Mall (koost) 1981–1999. *Eesti rahvakalender* 2–8. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hurt, Jakob 1989. Eesti astronoomia: Kõne Eesti Jaani koguduse Noortemeeste Seltsis 10. jaanuaril 1899. Hurt, Jakob. *Mida rahvamälestustest pidada: Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 91–130.

Iwaniszewski, Stanislav 1994. Cultural Astronomy in Europe. *Archaeoastronomy & Ethnoastronomy News* 11 (<http://www.wam.umd.edu/%7Etlaloc/archastro/ae11.html> – 4. august 2005).

Jakobson, Carl Robert 1991. *Kolm isamaa kõnet: Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga*. Tallinn: Eesti Raamat.

Jaago, Tiiu 2002. Kodu mõiste muutumisi 20. sajandil. Jaago, Tiiu & Kõiva, Mare (koost). *Dialoog privaatse ja avaliku elu vahel: Inimese ja keskkonna suhete peegeldus pärimuses, elektrooniline konverents*. Täiendus-koolituskursus: 18.02.–18.05.2002. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 88–98.

Kuperjanov, Andres 2002. Killuke si Lõuna-Eesti taevapärimusest. Ojamaa, Triinu (toim). *Paar sammukest XIX: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 63–85.

Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti taevast: Uskumusi ja tõlgendusi*. Tartu: A. Kuperjanov.

Kuperjanov 2005. Archeoastronomy in Estonia. Kõiva, Mare & Vesik, Liisa & Pustyl'nik, Izold (koost). *Cosmic Catastrophies: A Collection of Articles*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi ja meedia rühm, lk 101–106.

Kuusi, Matti 1963. *Suomen kirjallisuus I: Kirjoittamaton kirjallisuus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kõiva, Mare & Vesik, Liisa 2005. Linguistic and Folkloristic Aspects of Prospective Research in Archeoastronomy. Kõiva, Mare & Vesik, Liisa & Pustyl'nik, Izold (koost). *Cosmic Catastrophies: A Collection of Articles*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi ja meedia rühm, lk 87–100.

Kübarsepp, Riin 2004. Visuaalse rahvaluule kollektsionäär Kaljo Põllu. *Mäetagused: Hüperajakiri* 29, lk 31–74 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr29/pollu.pdf> – 4. august 2005).

Lincoln, Bruce 1999. *Theorizing Myth: Narrative, Ideology, and Scholarship*. Chicago & London: University of Chicago Press.

Loorits, Oskar 1926–1928 *Liivi rahva usund 1–3: Mit einem Referat: Der Volksglaube der Liven*. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B: XI: 1, XII: 1, XVI: 1 = Tartu Ülikooli toimetused B: Humaniora 11: 1, 13: 1, 16: 1 = 1998. Tartu: Eesti Keele Instituudi rahvausundi töörühm (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/lru/> – 4. august 2005).

Loorits, Oskar 1935. Mulgimaa ohvrikohad. *Kaleviste mailt*. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 3. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 225–300 [Zusammenfassung: Die Opferstätten in Mulgimaa, lk 315–319].

Mare Kõiva

- Loorits, Oskar 1949–1957. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. I–III. *Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning* 18: 1–3. Lund: Carl Blom.
- Loorits, Oskar 2000. *Liivi rahva usund* IV–V. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/lru/> – 4. august 2005).
- Lotman, Juri 1991. *Kultuurisemiootika: Tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Olion.
- Lowenthal, David 1996. *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York: Free Press.
- Lowenthal, David 1998. Fabricating Heritage. *History and Memory* 10 (<http://www.iupress.indiana.edu/journals/history/ham10-1.html> – 4. august 2006).
- Lõhmus, Maarja 2002. *Transformation of Public Text in Totalitarian System: A Socio-Semiotic Study of Soviet Censorship Practices in Estonian Radio in the 1980s*. Turun Yliopiston julkaisuja. Annales Universitatis Turkuensis B: 238. Humaniora. Turku: Turun Yliopisto.
- Lõugas, Vello 1972. Väikeste lohkudega kultusekiivid. *Eesti Loodus* 12, lk 729–732.
- Lõugas, Vello 1979. Kaali: legendid ja leiud. *Horisont* 9, lk 13–17.
- Lõugas, Vello 1980a. Kõuekiividest ja piksenooltest “vaia rahvani”. *Horisont* 3, lk 14–16.
- Lõugas, Vello 1980b. Nagu väik selgest taevast. *Horisont* 4, lk 40–45.
- Lätt, Selma (koost) 1970. *Eesti rahvakalender* I. Tallinn: Eesti Raamat.
- Masing, Uku 1939. Taara päritolust. *Usuteaduslik ajakiri* 9:1, lk 1–16.
- Masing Uku 1989. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust. *Akadeemia* 1, lk 193–223; 2, lk 419–448; 3, lk 641–672; 4, lk 865–895.
- Masing, Uku 1995. *Eesti usund*. Tartu: Ilmamaa.
- McQuail, Denis 2003. *McQuaili massikommunikatsiooni teooria*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Meri, Lennart 1976. *Hõbevalge: Reisikiri tuultest ja muinasluulest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Meri, Lennart 1984. *Hõbevalgem: Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mikita, Valdur 2001. Loovad kultuurid või loovad inimesed. Kõnno, Andres & Raitviir, Ain (koost). *Acta Semiotica Estica* I. Tartu: Eesti Semiootika Selts, lk 82–97.

- Moora, Harri 1956. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Moora, Harri (toim). *Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 41–119.
- Mägi, Marika 2001. *At the Crossroads of Space and Time: Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Õsel), 9th–13th Centuries AD*. CCC papers 6. Tartu: University of Tartu.
- Peegel, Juhan 1973. Pilk imepärasesse sõnavaramusse. *Looming* 1, lk 154–157.
- Poikalainen, Väino & Ernits, Enn 1998. *Rock carvings of Lake Onega: The Vodla region*. Tartu: Estonian Society of Prehistoric Art.
- Poikalainen, Väino 1999. Some Statistics About Rock-Carvings Of Lake Onega. *Folklore: An electronic Journal of Folklore* 11, lk 60–69 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol11/carvings.htm> – 4. august 2006).
- Prüller, Paul-Egon 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist 1: Kogumik*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 9–70.
- Põllu, Kaljo 1977. Geotsentrilise maailmapildi kajastumine eesti rahvakunstis. *Eesti Loodus* 4, lk 216–223.
- Põllu, Kaljo 1978. Eesti rahvaornamendi algkujundid. *Eesti Loodus* 12, lk 781–788.
- Põllu, Kaljo (koost) 1990. *Tallinna Kunstiülikooli kümme soome-ugri uurimisreisi = Tallinn Art University's Ten Expeditions to the Finno-Ugrians*. Tallinn: Olion.
- Põllu, Kaljo 1999. *Eesti Kunstiakadeemia kakskümmend soome-ugri uurimisreisi = Estonian Academy of Arts Twenty Expeditions to the Finno-Ugrians*. Tallinn: Olion.
- Santillana, Giorgio de & Dechend, Herta von 1969. *Hamlet's Mill: An Essay Investigating the Origins of Human Knowledge and its Transmission through Myth*. Boston: Gambit.
- Sarv, Mikk & Sarv, Tõnn 1979a. Suur Tamm ja Linnutee. *Eesti Loodus* 1, lk 30–33.
- Sarv, Mikk & Sarv, Tõnn 1979b. Loomise lugu. *Eesti Loodus* 7, lk 449–452.
- Sarv, Mikk & Sarv, Tõnn 1980. Hanede kadumise lugu. *Eesti Loodus* 10, lk 661–664.
- Tampere, Herbert 1956. Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Moora, Harri (toim). *Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 255–277.

Mare Kõiva

Viidalepp, Richard 1940. *Iseloomustavat Eesti ohvrikividest*. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Vint, Tõnis 1978. Kirivööd. *Kultuur ja Elu* 6, lk 58–61.

Vint, Tõnis 1980. “Kapsarauast” ja universumi kahest mütoloogilisest algjõust. *Horisont* 1, lk 29–33.

Wallace, Anthony F. C. 1968. Nativism and Revivalism. Sills, David Lawrence (toim). *International Encyclopedia of the Social Sciences* 11. New York: MacMillan, lk 75–80.